

'Görsel Sosyoloji' Üzerinden Mevsimlik Tarım İşçiliğini Anlamak: Eskişehir Alpu Örneği*

Understanding the Seasonal Agricultural Labor through 'Visual Sociology': Eskişehir Alpu Case

Doç. Dr. Fatime Güneş

Öz

Mevsimlik tarım işçiliği 'geçici' bir iş olarak görülmesine rağmen güvencesiz, örgütsüz ve ağır çalışma koşullarıyla kalıcı bir iş olarak tarımsal üretimde varlığını sürdürmektedir. Tarımda istihdam edilen toplam işgücünün ne kadarının mevsimlik işçi olduğu bilinmemekle birlikte tarımsal işgücünün yaklaşık yarısının mevsimlik tarım işçisi olduğu tahmin edilmektedir. Son yıllarda tarımda mevsimlik işçilik üzerine yapılan araştırmaların sayısı artmıştır. Bu çalışmalar tarım işçilerinin hukuki, ekonomik koşullarını, toplumsal konumlarını, çalışma ilişkilerini ve günlük yaşam pratiklerini; sosyal bilimlerin nicel ve nitel araştırma yöntemleri kapsamında istatistiksel bilgi, anket, mülakat, katılımcı gözlem gibi veri toplama teknikleriyle elde edilen veriler temelinde incelemiştir. Sosyal bilimlerde araştırma yapılır, veriler toplanır ve analiz edilir. Bu verileri 'anlarız', 'söyleriz', 'iletiriz' ancak öyle toplumsal gerçeklikler vardır ki deneyimlenir, sayısal, istatistiksel verilerin, imgelerin ötesinde yaşanır, hissedilir yani 'görünür'. Bu kapsamda çalışmanın temel amacı mevsimlik tarım işçiliğini 'görsel sosyoloji' üzerinden anlamaya çalışmaktır. Diğer bir ifadeyle, mevsimlik tarım işçiliğinin yapısal dinamiklerini/unsurlarını ve mevsimlik tarım işçisi hanelerin yaşam mekânlarını; mülksüzleşme, işçileşme ve yoksullaşma açısından görsel sosyoloji üzerinden eleştirel bir şekilde incelemektir. Bu inceleme mevsimlik tarım işçiliği yapan hanelerin yaşam deneyimlerini ortaya koyan fotoğraf, belgesel ve video görsellerine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mevsimlik Tarım İşçiliği, Görsel Sosyoloji, Mülksüzleşme, Yoksunluk

Abstract

Although seasonal agricultural labor is considered as a 'temporary' job, it continues to be a permanent job in agricultural production with precarious, unorganized and heavy working conditions. While the exact number of the seasonal workers in the total agricultural workforce is not known, it is estimated that seasonal agriculture workers account for about half of the total. In recent years, the number of studies on seasonal work in agriculture has increased. These studies have examined the legal and economic conditions of agricultural workers, their social positions, working relationships, and their daily life practices on the basis of data obtained by data collection techniques such as gathering statistical data, conducting questionnaires, interviews, and participant observation within the scope of quantitative and qualitative research methods of social sciences. In social sciences, research is carried out, data are collected and analyzed. We "state", "tell", and "communicate" these data. However, there are such social realities that they have to be experienced beyond the numerical, statistical data/imagery, and they are simply felt, that is, they become 'visible'. As such, the main purpose of this study is to try to understand the seasonal agricultural labor through 'visual sociology'. In other words, it analyzes the structural dynamics and elements of seasonal agricultural labor and the living spaces of seasonal agricultural laborers with respect to expropriation, proletarianization and pauperization through the visual sociology in a critical way. This analysis is based on photograph, documentary and video visuals that reveal the life experiences of households engaged in seasonal agricultural work.

Keywords: Seasonal Agricultural Labor, visual sociology, expropriation, deprivation

Doç. Dr. Fatime Güneş, Anadolu Üniversitesi, fgunes@anadolu.edu.tr

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklen 1606E536 nolu "Göçmen Tarım İşçisi Hanelerin Sosyo-Demografik Özellikleri ve Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Yaşam Deneyimlerini Araştırma Projesi" kapsamında yapılan ön araştırma sürecine dayanmaktadır.

Giriş

Mevsimlik tarım işçiliği dünyada ve Türkiye'de gelir getiren bir istihdam biçimi olarak gittikçe yaygınlaşmaktadır. TÜİK'in Aralık 2016'da yayımladığı İşgücü İstatistiklerine göre, ülke genelinde istihdamın yüzde 20,5'i tarımsal işlerle uğraşmaktadır. Yani yaklaşık 5 milyon 400 kişi tarımda istihdam edilmektedir. Tarımda istihdam edilen toplam işgücünün ne kadarının mevsimlik tarım işçisi olduğu kesin olarak belli değildir ancak tarımda istihdam edilenlerin yarısının mevsimlik işçilik yaptığına dair öngörülerden yola çıkarak, 2016 yılında yaklaşık iki buçuk milyon kişinin gezici veya geçici mevsimlik tarım işçisi olarak çalıştığı söylenmek mümkündür.

Makro düzeyde istatistik veriler kesin olmamakla birlikte son yıllarda tarımda mevsimlik işçilik üzerine yapılan araştırmaların sayısı artmıştır. Bu çalışmaların bazılarında mevsimlik tarım işçilerinin sosyal güvenlik hakları (Demir, 2015) ve hukuk sistemindeki yeri (Selek Öz ve Bulut, 2013) incelenmiştir. Bir grup araştırmada mevsimlik tarım işçilerin enformel ilişki ağları (Karaman ve Yılmaz, 2011), toplumsal dışlanma süreçleri (Geçgin, 2009), barınma sorunları (Özbekmezci ve Salih, 2004), toplumsal ve ekonomik sorunları (Akbiyık, 2011) çalışma ve yaşam koşulları (Benek ve Ökten, 2011; KA, 2014; Karacan, 1991; Kaleci, 2007; Koruk, 2010; Kutlu, 2011; Pelek, 2010; Semerci vd., 2014) ve çalışma ilişkileri (Çınar, 2012) analiz edilmiştir. Geçici tarım işçisi hanelerin sağlık koşulları ve yaşam durumlarının ele alındığı (Karadağ-Sücutlü vd., 2011; Sütuluk vd., 2004; Şimşek ve Koruk, 2008) ve tarım işçisi ailelerin ihtiyaçlarının belirlenmesine yönelik (UNEP, 2012) araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca mevsimlik tarım işçiliğinde farklılaşma, emek ve beden deneyimlerinin (Duruiz, 2012), sınırlı sayıda da olsa mevsimlik tarım işçiliğinde çocukların (Gülbuçuk vd., 2003; Lordoğlu ve Etiler, 2014; Şimşek ve Koruk, 2009) ve kadınların toplumsal konumunun (Altınpınar ve Gülçubuk, 2004; Türk, 2006; Yıldırak vd., 2009) ele alındığı çalışmalar da bulunmaktadır.

Tüm bu çalışmalar tarım işçilerinin hukuki, ekonomik ve toplumsal konumlarını, çalışma ilişkilerini ve günlük yaşam pratiklerini; sosyal bilimlerin nicel ve nitel araştırma yöntemleri kapsamında istatistiksel bilgi, anket, mülakat, katılımcı gözlem gibi veri toplama teknikleriyle elde edilen bulgular temelinde in-

celemişlerdir. Bu çalışmanın amacı ise göçmen mevsimlik tarım işçiliğini 'görsel sosyoloji'¹ üzerinden anlamaya çalışmaktır.

Amaç ve Yöntem

Görsel sosyoloji dünyada yaygınlaşan bir alan olmasının rağmen Türkiye'de bu konuda oldukça sınırlı sayıda çalışma (Erkiliç ve Bayraktar, 2015; Toksay, 2016) bulunmaktadır². Bu kapsamda, bu makalenin amacı, mevsimlik tarım işçiliğinin yapısal dinamiklerini/unsurlarını ve mevsimlik tarım işçisi hanelerin yaşam mekânlarını; mülksüzleme, işçileşme ve yoksullaşma açısından görsel sosyoloji üzerinden eleştirel bir şekilde incelemektir.

Bu inceleme mevsimlik tarım işçiliği yapan hanelerin yaşam deneyimlerini ortaya koyan fotoğraf, belgesel ve video görsellerine dayanmaktadır. Bu kapsamda bu inceleme bu haneleri konu alan "Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri", "Mecbur" ve "Ekmekle Güller, Güllerle Ekmek" belgesellerine; "Göç Okulu Projesi"³ ve "Göçmen Tarım İşçisi Hanelerin Sosyo-Demografik Özellikleri ve Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların Yaşam Deneyimlerini Araştırma Projesi"⁴ kapsamında çekilen fotoğraflara dayanmaktadır. Bu kaynaklar, yani Eskişehir'in Alpu ilçesindeki mevsimlik işçilerinin yaşam deneyimlerini içeren görseller; dışında sosyal medya üzerinde yapılan araştırma sonucunda mev-

- 1 Görsel sosyoloji üzerine ayrıntılı tartışma ve yazılar için bkz. Ball ve Smith, 1994; Banks, 2001; Chaplin, 1994; Harper, 1998; Pauwels, 1996; Papademas, 1993; Grinshaw ve Ravetz, 2004; Hamilton, 2007; La Rocca, 2012; Varlık Gök, 2016.
- 2 Türkiye'de 3-5 Temmuz 2006 tarihleri arasında Kent teması Görsel Sosyoloji Konferansı gerçekleştirilmiştir.
- 3 Anadolu Üniversitesi ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) ile ortaklaşa yürütülen "Göç Okulu Projesi" kapsamında Eskişehir'de Mevsimlik Tarım İşçilerinin gerek sosyal, ekonomik gerekse sağlık, kültürel gereksinimlerinin belirlenmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca medyada tarım işçilerinin görünürlüğüne sağlanması hedeflenmektedir. Bu proje kapsamında üretilecek belgesel, TV-radyo spotları, gazete, dergi, afiş ve diğer görseller ile açılacak sergiler ve farklılık çalışmaları yürütülmektedir. 30 Eylül 2013 tarihinde Anadolu üniversitesi ve UNFPA arasında imzalanan iş birliği kapsamında Türkiye'de ilk defa seçilen pilot okul sayesinde, *Eskişehir Alpu ve Sevinçler Köyü'nde* yaşayan göçmen ailelerle sağlık, eğitim, bilim, kişisel eğitim programları gibi kadar geniş bir alanda çalışmalar yapılmaktadır. Bkz. <http://gocokulu.anadolu.edu.tr/index.html> ve <https://tr-tr.facebook.com/gocokulu/>
- 4 Belirtilen proje Eskişehir'de tarım işçiliği yapmak için gelen *Alpu ve Sevinçler Köyü'nde* yaşayan göçmen haneler üzerine yapılmaktadır.

simlik tarım işçiliğiyle ilgili yaklaşık 170'in üzerinde görüntüye ulaşılmıştır. Bunların tamamına yakını tek tek izlenerek incelenmiştir. Bu görsellerden bir kaç belge ancak çoğu haber niteliğinde görüntülerden oluşmaktadır. Yukarıda belirtilen kaynakların dışında diğer mevsimlik tarım işçilerinin kendi anlatılarını içeren “Bir Mevsimlik Sömürü”, “Mevsimlik İşçiler/ Sen Olsaydın Ne Yapardın” belgesellerinden ve “Yaşlıları Tarlada Onlar Okulda”, “Yenişehir Mevsimlik İşçiler” başlıklı haber niteliğinde olan sosyal medya içeriklerinde kullanılmıştır. Belgesel ve haber niteliği taşıyan görüntü kaynakları araştırmacı tarafından izlenerek içerikleri deşifre edilmiştir. Mevsimlik tarım işçilerinin yaşam deneyimlerini içeren anlatılar metin içinde ilgili bölümlerde *italik* yazı karakteriyle değiştirilmeden verilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada araştırmacı (fotoğraflar) ve diğerleri tarafından üretilen görsel kaynaklar birlikte kullanılmıştır.

Görsel Sosyoloji

Görsel sosyolojinin amacı, sosyal bilimlerin klasik araştırma yöntemlerinden farklı olarak fotoğraf, video ve film gibi kaynakları/araçları/malzemeleri kullanarak toplumsal yapıları/ilişkileri anlamak ve açıklamaktır. Fotoğraf, yazılı ve sözlü ifadeyle karşılaştırıldığında; anı sabitlemesiyle toplumsal gerçeklik hakkında daha fazla bilgi içermektedir. Video ve film hem görsel hem de işitsel bir boyuta sahiptir. Bu özelliğiyle insan ve çevresine ilişkin gerçekliği, insanın duygularını, davranış biçimlerini kayıt altına alır. ‘Görsel anlatım’, toplumsal ilişkileri ve süreçlerin daha iyi anlamak ve açıklamak için önemli bir güce sahiptir. Dolayısıyla, görsel-işitsel malzemeler bilgi aktarım sürecinde, sosyal bilimlerin klasik araçları olan kelimeler, sayılar, grafikler ve tablolar gibi önemli hale gelmektedir (Erkılıç ve Bayraktar, 2015, s. 117). ‘Görsel sosyoloji’, sosyolojik yapı ve ilişkileri, “duyular aracılığıyla hissedip, bu gerçeklikleri imgelerle betimleyerek, içerdikleri anlamları görme duyusu başta olmak üzere duyuları aracılığıyla başkalarına da hissettirmeyi esas alan sosyolojik düşünme biçimidir” (Varlı Gök, 2016, s. 36). Ulus Baker’in (2002) görsel sosyolojiye yaklaşımı ise şöyledir:

“...Derdim sosyal bilimlerde eksik olan bir şeyi ‘belgesel’ denen ama bence filmik yaşantıların toplamına yayılması gereken bir uğraşla bü-

tünlemek, entegre etmektir. Benim ‘film-deney’ ve ‘film-fikir’ dediğim şeylerden başka bir uğraşım yok. Ne belgeselciyim ne de video sanatçısı. Sonuçta bir ‘görsel-işitsel arşiv’ sıkıntısı çeken bir sosyal bilimci diyebilirsiniz bana. Ama diğer sosyal bilimciler gibi videografik kaydın ve arşivin salt bir illüstrasyondan ibaret olamayacağını hissediyorum. Mesela ‘yoksulluk’ üstüne bir araştırmada çevrede, odanın içinde gezdirilen bir kameranın bir anketin metinsel kayıtlarından çok daha ‘bilgi verici’, yani ‘duygulandırıcı’ olabileceğini biliyorum. Belgesel sinemacılar sosyal bilimcilerden çok daha güçlü etik kaygılara sahipler (gazetecileri bir tarafa bırakırsak). Çünkü kullandıkları ortamın insanlar üstündeki etkisinin ne kadar büyük olduğunu hissediyorlar. Böyle bir kaygıyı ben hiçbir sosyal bilimcide görmedim. Biz anketimizi yaparız, geçeriz... Sonuçlarımızı çıkarırız büyük bir rahatlıkla... ama bu araştırdığımız yoksulluğu ‘gördüğümüz’ manasına gelmez. Onu belki ‘anlarız’, ‘söyleriz’, ‘iletiriz’ ama ‘görmeyiz’. Oysa yoksulluğun pekala birçok, belki de sonsuz imajı vardır....”

Sosyal bilimlerde araştırma yapılır, veriler toplanır ve analiz edilir. Baker’in de ifade ettiği gibi bu verileri “anlarız”, “söyleriz”, “iletiriz” ancak öyle toplumsal gerçeklikler vardır ki deneyimlenir, sayısal, istatistiksel verilerin, imgelerin ötesinde aslında yaşanır, hissedilir ve oradadır, ‘görünür’.

Harper’a (1988, s. 55) göre, görsel sosyoloji farklı iki yönetsel alanı içerir. Basitçe ortaya konulursa, ilkinde sosyologlar toplumsal dünyayı anlamak, açıklamak için fotoğrafları kendileri çekerler, ikincisinde ise diğerlerinin oluşturduğu görsel kaynakları kullanırlar. Birçok sosyolog her iki yöntemi de aynı anda kullanabilir. Pauwelse (2010, s. 555; aktaran Varlı Gök, 2016, s. 31) göre görsel sosyolojinin kaynakları insan eliyle yapılmış anonim görseller ve kaynağı belli olan görsellerin toplanmasından (imge koleksiyonu), başka araştırmacıların kullandığı görsel verilerden, araştırma konusu olan öznenin kendisi tarafından üretilmiş imgelerden ve araştırmacının kendi girişimiyle ürettiği imgelerden oluşur. Fotoğraf, video, belgesel, sinema gibi görsel araştırma malzemeleri toplumsal gerçekliğin anlaşılması, ifade edilmesi, iletmesi, görünür kılınması ve daha da önemlisi hissedilebilir olması açısından önemli kaynaklardır.

Mevsimlik Tarım İşçiliğinin Yapısal Dinamikleri ve Unsurları

Türkiye tarımında mevsimlik işçiliğinin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasının nedenleri Türkiye'nin tarımsal yapısında meydana gelen dönüşümlerle birlikte ele alınması gereken bir meseledir⁵. Tarımsal yapıların dönüşümü, tarımda metalaşmanın yaygınlaşması, küçük köylünün mülksüzleşmesi, mülksüzleşen emeğin mekânsal hareketliliği (göç) mevsimlik işçiliği doğuran önemli yapısal dinamiklerdir. Türkiye'de tarımsal yapıların dönüşümü de yerel ve küresel dinamiklerin ve bu dinamiklerin de etkili olduğu sermaye birikim koşullarıyla içi içe geçmiştir. Türkiye'de tarihsel olarak tarımsal yapıların dönüşümünü ve göç olgusunu ana hatlarıyla incelemek mevsimlik tarım işçiliğinin dinamiklerini ortaya koymak açısından önemlidir (Güneş, 2016, s. 16).

Türkiye'de Tarımsal Yapıların Dönüşümü

Cumhuriyetin başlangıç yıllarında kırsal yapı Osmanlı'dan devralınan mülkiyet ve üretim ilişkilerine dayanmaktaydı. Anadolu'da ağırlık olarak aile emeğiyle geçimlik üretim yapan küçük köylü işletmeleri egemendi. Bu işletmeler son derece geri teknoloji kullanan ilkel bir yapıya sahipti. Ege, Çukurova ve Doğu Karadeniz tarımda daha fazla ticarileşmiş ve kapitalist üretim ilişkilerinin en çok yayıldığı bölgelerdi. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde ise yarı-feodal üretim ilişkileri yaygındı (Önder, 2006: vii).

Cumhuriyetin ilk yıllarında köylülerin bir kısmı yarı köylü yarı işçi nitelikleriyle tarım ve tarım dışı işlerde çalışmış, toprağını yitirenler ise toprak sahipleriyle ortakçılık ve kiracılık ilişkileriyle geçimlerini sağlamıştır. 1930 buhranı ile birlikte devlet küçük köylüyü toprak sahibi yaparak güçlendirme çabalarına girer. Devletin küçük köylüyü iktisadi olarak güçlendirme girişimleri, köylülerin kendi birikimleriyle toprak satın alması, tarımda sermayenin merkezileşme eğiliminin zayıflığı, tarım işçiliğinin tarımsal üretimde marjinal bir emek olarak varlığını sürdürmesine neden olmuştur (Yıldırım, 2015, s. 361-363).

İkinci Dünya Savaşı sonrası, Türkiye'nin tarımsal yapısında küçük köylü mülkiyetini ve küçük meta üretimini güçlendiren gelişmeler yaşanmıştır. Birin-

cisi, kapitalist üretim tarzının belirleyici hale gelir ve genelleşmiş meta üretimi yaygınlaşır. İkincisi, mal, işgücü, toprak, kredi ve teknoloji piyasaları özerk bir şekilde kendi kuralına uygun işlemeye başlar ve bu durum köylülerin büyüyen kısmının yaşam koşullarını piyasadaki metalara bağlar. Üçüncüsü, "piyasanın egemenlik kazanması ulusal bütünleşmenin potansiyel olarak tüm ülkede küçük meta üretimine⁶ olanak tanınması anlamına gelir" (Keyder, 2017, s. 166-167). Bu dönemde küçük meta üreticileri varlığını başarıyla sürdürmüş ve mülksüzleşme ise belli bölgelerle sınırlı kalmıştır. Ticari tarımla uğraşan tarım işletmelerinde artan üretim işgücüne olan talebi de artırmıştır. Küçük ve orta ölçekli işletmeler aile emeğinin yetmediği durumlarda, üretimin çapalama ve hasat dönemlerinde geçici ücretli işçi çalıştırmaya başlamışlardır. Topraksız köylüler için tarımda mevsimlik işçiliğin dışında başka seçenekler de mevcuttu (Yıldırım, 2015, s. 364-366).

Bu seçeneklerin en önemlisi kentlere yapılan göçtür. 1950'li yıllarda tarımda makineleşme ve üretimdeki verimlilik artışı sonucunda açığa çıkan işgücü yeni iş fırsatları için kitlesel düzeyde kentlere göç etmeye başlamıştır. Tarımda üretim yöntemlerinin değişmesi daha fazla mevsimlik işgücü talebi yaratmış ve kentlere doğru gerçekleşen kitlesel göçlere katılamayan toplumsal kesim artık tarımda mevsimlik işgücü için önemli bir potansiyel haline gelmiştir. Bu potansiyeli taşıyanlar ise ağırlıklı olarak Güneydoğu Anadolu'daki ortakçılardır. Bu dönem için geleneksel ortakçılıktan mevsimlik tarım işçiliğine doğru bir yer değiştirmeden söz edilir (Çınar, 2014). 1950 ve 1973'li yıllar arasında kırsalda yaşayan haneler arasında tarım işçiliği yapanların oranı yüzde 10'dan yüzde 19'a yükselmiştir. 1980'li yıllara kadar sayıları bir milyona ulaşan mevsimlik tarım işçiliği daha çok geçici bir iş olma niteliğindedir. Uzun yıllar boyunca tarımsal üretim içinde geçimlik üretim yapan köylülük ile tarımda işçilik arasındaki ilişki biçimi çeşitli dönüşüm süreçleriyle birlikte devam etmiş ancak 1980'li ve 1990'lı yıllarda hem küçük ve büyük tarım işletmelerinde hem de tarım işçilerinin istihdam içindeki önemi ve niteliğinde büyük kırılmalar yaşanmıştır (Yıldırım, 2015, s. 366).

5 Tarımda mevsimlik işçiliğinin kırsal yapıların dönüşümü bkz. Yıldırım (2014) ve mevsimlik tarım işçiliğinin zorunlu göç etrafında analizi için bkz. Çınar ve Lordoğlu (2011).

6 Küçük meta üretimi aile emeğine dayanan, üretim araçlarının üreticinin mülkiyetinde olduğu, üretilen mal ve hizmetlerin meta niteliği taşıdığı yani piyasa için üretildiği bir üretim formudur.

<http://www.buyukcekmeceziraaotodasi.org>

Şekil 1. Cumhuriyet Dönemi Tarım

<http://www.azerturkgroup.com>

1980'li yılların başında yeni liberal uygulamaların tarım sektörü üzerinde üç önemli etkisi olmuştur: 1. Üretim ve dış ticaret yapısı üzerindeki etkileri: Tarım sektöründe büyüme hızının düşmesiyle birlikte Türkiye 1996 yılından itibaren tarımda dışalımca ülke haline gelir. 2. Mülkiyet ilişkileri üzerindeki etkileri: Yerel sermaye yapısının çok uluslu şirketlere dönüşmesi köylü mülkiyetini etkiler. *Çok uluslu şirketlerin sermayesi tarafından belirlenen yeni üretim yapısında köylü sözleşmeli üreticilik ilişkileri çerçevesinde kendi toprağında "bağımlı işçi" haline gelir.* 3. Emek piyasası üzerine etkileri ise köylünün yoksullaşmasını, köylülerin piyasada ucuz işgücü olarak emeğini satması ve kendini yeniden üretecek yeni olanaklar araması olarak özetlenebilir. Türkiye'de küçük köylülüğün varlığını sürdürmesi kır nüfusun artış hızıyla ve krizlerle birlikte kentlerdeki istihdamın yetersizliğiyle ilişkili olduğu söylenebilir. Köylülük geçimini sağlayabilmek için yeni gelir olanakları yaratır, birikimini tüketir, borçlanır ve tüketimini sınırlar. Daha da önemlisi hane bireylerinin bir kısmı tarım dışı işlere yönelirken önemli bir kısmı günlük-mevsimlik-işlerde çalışmaya başlar (Günaydın, 2003, s. 145-148). Mülksüzleşen küçük köylü büyük oranda geçimini sağlayabilmek için iş bulduğu yerlere doğru göç etmeye başlar.

Mülksüzleşme ve Göç

Türkiye'de tarımsal yapıların dönüşümüyle birlikte ortaya çıkan önemli sosyolojik olgulardan biri, özellikle de 1950'li yıllardan sonra; göçtür. Özellikle tarımda makineleşme, hane nüfusunun artması, üretim kaynağı toprağın geçim için artık yetmemesi sonucunda açığa çıkan işgücü daha iyi bir yaşam için kırdan kente göç etmiştir. Bu yıllarda sanayileşme süreci ve kentlerin çekici özelliği de göçü tetikleyen diğer etkenler arasındadır. Kırdan kente göç

olgusu Türkiye'nin kentleşme literatüründe özellikle 1980'lere kadar gecekondulaşma, enformel ekonomi, kentleşme gibi konular etrafında yoğun olarak analiz edilmiştir.

1980 sonrası göç iki yönüyle 1950'li yıllardaki göçten farklılaşmaktadır. İlki, 1950'li yıllardaki gibi kırsal alandan kentlere olan göçün önemi azalmıştır ve 1980 sonrası göçler ağırlıklı olarak kentler arası gerçekleşmeye başlamıştır. İkincisi, kentler arası devam eden göç hareketlerine 1990'lı yıllarda "Doğu Anadolu'dan yaşam güvenliğinin bulunmayışı dolayısıyla olan göçler ile güvenlik dolayısıyla köy boşaltılmasının çıkarıldığı zorunlu nüfus yer değiştirmeleri de eklenmiştir" (Tekeli, 1998, s. 21). Çınar ve Lordoğlu'da (2010, s. 26) zorunlu göçün mevsimlik işçi arzını artıran diğer önemli faktör olduğunun altını çizerler. "Güneydoğu'daki topraksız köylülerin mevsimlik tarım işçiliğine daha fazla yönelmelerinden sonra zorunlu göç süreci bu bölgelerdeki mevsimlik işçi arzını artıran ikinci önemli gelişme olmuştur. Göçün yöneldiği bölgenin büyük kentleri olan Diyarbakır, Van, Şanlıurfa gibi Güneydoğu ve doğu kentleri ekonomik sebeplerle göç veren yerler olmalarına rağmen zorunlu göçle nüfusları hızla artmıştır. Bu arada batı kentleri sayılabilen Mersin, Adana, İzmir ve İstanbul'da zorunlu göçten payına düşeni almıştır" (Çınar ve Lordoğlu, 2010, s. 26). 1980 sonrası tarımsal yapılarda meydana gelen değişimler ve göç Türkiye'de geçici/gezici mevsimlik tarım işçiliğinin yaygınlaşmasını tetiklemiştir. Özügürlü (2011) tarım sektöründe geçici/gezici olarak mevsimlik işçilik yapan toplumsal kesimi *topraksız emekçiler* olarak isimlendirir. Sonuç olarak tarım sektöründe çalışan mevsimlik tarım işçisi hanelerin sosyolojik olarak ayırıcı unsuru topraksız/mülksüz olmalarıdır.

Mevsimlik Tarım İşçilerinin Mülksüzleşme ve Göç Hikâyeleri: “Mecbur”

1980 sonrası tarımsal yapılarda meydana gelen dönüşümleri her yıl düzenli olarak Eskişehir’in Alpu ilçesine tarım işçiliği yapmak için gelen hanelerin anlatıları üzerinden tekrar okumak mümkün. Haneler yaklaşık otuz yıldır her yıl düzenli olarak Şanlıurfa’dan

Eskişehir’in Alpu ilçesine tarım işçiliği yapmak için göç etmektedir (Şekil.2-3-4). Mevsimlik işçilik kuşakta kuşağa aktarılan bir çalışma türü olarak mülksüzleşme yani arazilerin yetersizliği, verimsizlik ve topraksızlık sonucu ortaya çıkmıştır. Adana’nın pamuk tarlalarında başlayan işçilik, daha kazançlı gördükleri Eskişehir’de yıllardır devam etmektedir (Şekil.5).

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Şekil 2. Geldikleri Memleket

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Şekil 3. Göç Edilen Yer

Erkek tarım işçi: *Bu mevsimlik işçilik aşağı yukarı babadan dededen kalma yani. Nüfus arttıkça bu iş daha hızlanıyor bize göre. Daha önce bizim yaşlılar buranın şeyleri nüfusları azdı onların kendi arazilerinden geçimini yapıyordu. Daha doğrusu bilmiyorlardı yani şu taraflardan mesela şöyle diyelim Antep’ten Adana’ya kadar ancak gidebilirler ondan sonra nüfus arttıkça*

millet açılmaya başladılar. Yani bizim burda arazi fazla yetersiz geliyor, işe çıkmak zorundayız, geçimimiz yok olmuyor hayvancılık şudur budur burda olmuyor, neden fakirlikten olmuyor yani. Arazi yetersiz arazi yok arazi yok derken azdır ondan sonra bizim yerimiz dağlık, görüyorsunuz yani hep kayadır şimdi ekilen biçilen yerler çok azdır. (Mecbur, 2014)

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Şekil 4. Tarım İşçiliği İçin Göç Başlıyor

Erkek tarım işçi: *Babalarımız yapıyordu bu işi çünkü bu köye geldiğimizde 23 kişi 23 kişinin tarlası vardı yetiyordu o zaman ama kalabalıklaşınca yetmiyor. 30 yıldan fazladır yapıyorlar bu işi eskiden Adana'ya gidiyorlar pamuk toplamaya çapaya gidiyorlar. Eskişehir'e daha hesaplı, daha kazançlı olmak için gidiyorlar o tarafa hem daha iş çok.* (Mecbur, 2014)

Kadın İşçi: *Çoluğumu çocuğumu ailemle beraber getirip götürüyorum. Orda tarlada çalışıyoruz biz. Ben 17 yaşında evlendim. Şimdi 8 tane çocuğum var. Beş oğlum üç de kızım var. Kardeşlerim var onlarda hepsi tarım işçisi. Kimisi Konya'ya gidor kimisi de Eskişehir. Dağılıyoruz yani. Nisan ayında dağılıyoruz Eylül ayında birleşiyoruz gene böyle.* (Bitmeyen Göç: Tarım işçileri, 2015)

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Şekil 5. Eskişehir, Alpu'da Çadır Kurulumu

Konuşmalardan görülebileceği gibi tarım işçiliğinin arkaasındaki en önemli dinamik mülksüzleşmedir. Topraksız kalan haneler yaşadıkları yerde diğer geçim kaynaklarının da olmayışından dolayı mevsimlik işçilik yapmak için hane üyeleriyle birlikte göç etmek zorunda kalmaktadır. İlk başlarda yaşadıkları yerlere yakın yerlerde mevsimlik işçilik yaparlar ancak zamanla Türkiye'nin diğer bölgelerindeki tarımsal işgücü talebini karşılayan işgücüne dönüşürler. Süreç içinde mevsimlik işçilik kuşaktan kuşağa aktarılan bir meslek türüne dönüşür.

'İşçileşen Haneler' Olarak Mevsimlik Tarım İşçiliği

Tarım işi, her çeşit meyveli ve meyvesiz bitkiler; çay, pamuk, tütün, elyaflı bitkiler; turunçgiller; pirinç, baklagiller; ağaç, ağaççık, omca, tohum, fide, fidan; sebze ve tarla ürünleri; yem ve süt bitkilerinin yetiştirilmesi, üretimi, ıslahı, araştırılması, bunlarla ilgili her türlü toprak işleri, ekim, dikim, aşı, budama, sulama, gübreleme, hasat, harman, devşirme, temizleme, hazırlama ve ayırma faaliyetlerini kapsamaktadır. *Mevsimlik tarım işi* ise, yılın belli zaman dilimlerinde

yapılan kısa süreli tarımsal işleri anlatmak için kullanılır. Mevsimlik tarım işleri ekim ve hasat dönemleri dâhil yoğun emek kullanılan bir üretim faaliyetidir (Demir, 2015, s. 179-180).

Tarım-iş yasa tasarısına göre, "sürekli, mevsimlik ve geçici tarım işlerinde ücret karşılığı bir hizmetle istihdam eden kişiler" *tarım işçisi* olarak tanımlanır. Başka bir tanıma göre, "*tarım işçisi*, herhangi bir tarım işinde ücret karşılığı çalışan ve geçimini bu yoldan sağlayan ayrıca çiftçilik yapmayan kimsedir" (Özbekmezci ve Sahil, 2004, s. 262). Tarımsal faaliyetlerden yeterli gelir elde edemeyen az topraklı veya topraksız aileler, geçimlerini sağlayabilmek amacıyla daha fazla tarımsal iş olanağı bulunan bölgelerde *gezici* (mevsimlik) ve/veya *geçici* (günübirlik) olarak çalışırlar. Bu işçiler "günübirlik" (geçici) ya da "mevsimlik" (gezici) işçi diye isimlendirilir (Yıldırak vd., 2009, s. 62). Mevsimlik tarım işçilerinin bir kısmı kendi memleketlerinde göç etmeksizin diğer bir kısmı göç ederek tarımsal üretime katılırlar (ÇSGB, 2010:1, aktaran, Demir, 2015, s. 180).

Görüldüğü gibi, tarım işçisi kavramı çalışma ilişkileri açısından, bireysel emek üzerinden yasal düzlemde yapılan bir tanımdır. Oysa sosyolojik düzeyde mevsimlik (gezici) tarım işçiliği hane düzeyinde yani bütün hane üyeleri tarafından yapılan bir iş olarak cinsiyet ve yaş temelinde farklılaşmış emek türlerini içermektedir.

Kadın İşçi

Ben Şaha Çiftçi Şanlıurfa'da yaşıyorum. 37 yaşındayım tarım işçiliği yapıyorum ben. Kendimi bildim bileli tarım işçisiyim ben. Evlendim gene aynı bu işi yapmak-

tayım....Tarım işçiliği heralde bizim için bir meslek türü gelmiştir. Biz öyle görüyoruz. (Bitmeyen Göç: Tarım işçileri, 2015)

Çocuk İşçi

Benim arkadaşlarımın hepsi tatildeyken, ben tarlada çalışıyorum. Benim babamın borçları olduğu için, babama yardımcı olmaya çalışıyorum. Biz geçen yıl pamuktaydık. Okula geç kaldım. Ailemin durumunu bildiğim için üzülüyorum. Ama üzüntümü belli etmiyorum. (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Göç Okulu – Ana Sayfa / Facebook <https://tr-tr.facebook.com/gocokulu/>

Şekil 6. Tarımda İşçilik

Çalışma Nedenleri

Kadın işçi: İşte çilemiz bu! Kaderimiz budur. Yani okuyan bir kardeşim vardır, onun için daha çok işe gidiyorum yani. Ona yardımcı olmak için daha, okusun bütün hayatımızı kurtarsın, kendi hayatını kurtarsın, bizim gibi olmasın. Bizim gibi sürünmesin tarlalarda yani, elalemde. Gidip çalışmak çok zor bişeydir yani. (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Kadın işçi: Derdim yoksulluktandır. Keyfimden ben bu yola düşmemişim.2 tane çocuğumu almışım, taaa Malatya'dan buraya gelmişim. Eşim hastadır, çalışamıyor. Maddi durumumuz iyi değil. Evim kiradır, geçinemiyom ben. Eşimi tek başına bırakmışım ben o yazın yüzünde, gelmişim. Herkeş bi dağım başında. (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)

Erkek işçi: 5 öğrencim vardır.3 tane liseye gidiyor. Bu da şeye gidiyo liseye şey üniversiteye. Mecbur kaldım,

buraya gelmişim. Napalım! şu bu sene zaten bizim memleket kuraklık, hep sular durulmuş. Okul tatil olduğu zaman, bi öğrenci en az 3 ay bunu dinlenmesi lazımdır. Bu işte çalışıyor, hiçbir şey bilmiyor. Bu öğrenciyle ne yapacan? Ne okulu, dersleri de hep unuttur. Yani konu bu işte. Hep yoksulluktan. (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)

Yukarıdaki anlatılardan da görülebileceği kadınlar ve çocuklar geçim sıkıntısı ve yoksulluktan kurtulmak için mevsimlik tarım işçiliğinde yoğun bir şekilde emeklerini kullanırlar. Hatta çocuk işçiliğinin en yoğun olduğu çalışma alanlarından biridir. Özellikle mevsimlik (gezici) tarım işçiliği hane üyelerinin tümünün (çocuk, kadın, erkek) emeklerini kullandıkları bir iş türüne dönüşmüştür. Dolayısıyla 'işçileşen haneler' olarak mevsimlik tarım işçiliği sosyolojik olarak daha kapsayıcı bir ifadedir.

Kuralsız / Kalıcı Çalışma Biçimi Olarak Mevsimlik İşçilik

Tarım işçileri, çalışma sürelerine göre *sürekli* ve *geçici* diye ayrılmaktadırlar. Bu ayrım, tarımsal üretim faaliyetlerin yapısına dayanarak yapılır. Tarımsal üretim özellikle yaz aylarında gerçekleştirilen ve çoğunlukla geçici, mevsimlik işgücünün kullanıldığı emek yoğun bir sektördür (Özbekmezci ve Sahil, 2004:262). “Mevsimlik tarım işçisi-işveren ilişkisi, yürürlükteki İş Kanunu kapsamı içinde değerlendirilemez. Dolayısıyla, amacı işçiyi korumak olmayan Borçlar Kanunu’na devredilir. Ancak, gerek Borçlar Kanunu gerek İş Kanunu mevsimlik tarım işçilerinin özgün sorunlarına yönelik düzenlemeler içermemektedir” (Sidar, 2015, s. 33).

İş ilişkileri, çalışma süreleri, çalışma koşulları, çalışma hakları açısından yasal olarak güvencesiz çalışma biçimi olarak kuralsızdır ancak kuralsız olduğu kadar da kalıcı bir iştir. Yukarıda da belirtildiği gibi kuşaktan kuşağa aktarılan bir meslek türü olarak geçici değil kalıcıdır. Mevsimlik tarım işçileri kuralsız çalışma deneyimlerini çalışma saatleri, çalışma koşulları, iş güvenliği ve hakları açısından şöyle ifade etmişlerdir:

Erkek işçi: *Saati çok fazla. 14 saat çalışıyoruz. Her yerde 8 saattir. 14 saat çalışıyor ya! Türkiye'nin hiçbir yerinde 7'den 7'ye kadar bir işçinin çalıştığını gördünüz mü? Ha gördüm ama çift mesai alıyor. Ya 9 olsun, 10 olsun.* (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Kadın işçi: *Valla işe gidiyoruz bu zaman, fıstık işi. Sabah 5 buçukta gidiyoruz, bi küçük kardeşim var okula gidiyo. Ancak onunla, parasını yetiriyö. Ben işi valla çok sevmiyorum. Mecbur işe gidiyorum. Hiç tarlayı sevmiyorum. Tarla işlerini hiç sevmiyorum. Mecbur gidiyorum vallahi.* (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Kadın işçi: *Sabah 6'da işe geliyoruz. O kadar anlatacak şeyimiz var ki. Bizim hayatımız hep çileyle doludur. Anlatılacak o kadar çok şey var. Anlatıyoruz ama fayda dokunmuyor bize.* (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Kadın işçi: *Elçiyle işe gidiyoruz. 15 kişilik bi minibüse 30 kişi bindiriyö. Çok sıkışık oluyo öyle. Binemiyoruz yani. Fıstığa gidiyoruz bide. Fıstıkta tarla sahibi bize diyo yemeyin! Göz hakkıdır. İnsan muhakkak yer. Bize diyor ki siz 30 kişisiniz, her biriniz birer kilo yerseniz, 30 kilo ediyor. 30 kilo mesela, çarpıyor 300 milyon ediyor diyor, yemeyin diyor. Yemememiz için de her*

birimize bir sakız alıyor. Yevmiyemiz 30 iken bize 20 veriyor. Gelin önce 30'a diyo sonra 20 veriyö. (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Şekil 7. Tarımsal İşe Ulaşım

Kadın işçi: *Hamile kadınlar traktöre binip geliyolardı, bizimle beraber. Hamile oldukları halde bizimle beraber çalışıyorlardı. Hatta birisi orda doğum bile yaptı. İki kasa üst üste indirip, bebeğini içine koyuyoduk.* (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Kadın işçi: *Kim sigorta yapacak sana? İş, tarla sahibi mi? Yapamaz ki tarla sahibi. 2 gün insan çalıştıracak, nasıl sana sigorta yapacak? Yapması lazım de mi? Öyle bir şey, kanun var mı? (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)*

Kadın işçi: *...Bizim işçilerimiz sıkıntı çekiyorlar. ... Sigorta işlerinin yapılmasını istiyoruz. Dünyanın hiçbir yerinde 12 saat çalışan bi işçi, mesai haricinde yoktur. Eee yevmiyelerimiz çok ucuzdur. Bu işten sonra pamuğa gideceğiz. Orda da doğru dürüst hayat şartları yoktur. Çadırda kalıyoruz. Doğru dürüst işçi kesimine hiç kimse, normal vatandaş gözüyle bakmıyor! (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)*

Görüldüğü kuralsız çalışma biçimi olarak mevsimlik tarım işçiliğinin zorluklarından biri uzun ve belirsiz çalışma saatleridir. İşin niteliğine göre çalışmaya başlama ve toplam çalışma saatleri farklılık gösterse de genellikle sabahın erken saatlerinde işe başlayan işçiler akşama kadar sıcak güneşin altında ve ağır koşullarda emek harcamaktadırlar. İşe giderken can güvenliğinden yoksun ulaşım araçlarına binmek zo-

runda kalırlar. Düşük yevmiyelerle çalışan işçiler aynı zamanda sigortasız çalışan işçiler olarak kural dışı bütünü deneyimlerini yaşamaktadır. Sonuç olarak mevsimlik tarım işçiliğinin ayrı bir unsurlarından bir de kural dışı ancak kalıcı bir çalışma biçimi olmasıdır. Kural dışı çalışma işçileri diğer kural dışı ilişkilere bağımlı hale getirir. Diğer bir ifadeyle, işverenle herhangi bir yasal bağı olmayan işçiler iş ilişkileri, çalışma süreleri, çalışma koşulları açısından tarım araçlarıyla ilişkiye geçmek zorunda kalırlar.

Bağımlılık Olarak Tarım Aracılığı: Elçi/Dayıbaşı/Çavuş/Yarıcı

Türkiye'de iklim, arazi yapısı ve arazi sahipliği gibi değişkenlere göre çeşitlilik gösteren ve özellikle belli bir dönem içinde hasat edilme zorunluluğu nedeniyle oluşan tarımsal iş gücü talebinin karşılanması geleneksel yöntemlerle karşılanmaktadır (Karaman ve Yılmaz, 2011, s. 216-217). Tarım araçları (elçiler, dayıbaşılar, çavuşlar) gezici ve geçici tarım işçiliğinde işgücü arz-talep dengesinin sağlanmasında önemli bir rol oynarlar. Araçlar, gezici ve geçici tarım işçilerinin ve işverenlerin işle ilgili ve resmi kurumlarla olan ilişkilerini düzenlerler. İş ve işçi bulmada, işçi ve işveren arasında yaşanan sorunların çözümünde, her iki kesimin haklarını savunmada, ücretlerin belirlenmesinde yardımcı olurlar. Ayrıca, Türkiye İş Kurumunca da meşru sayılan aktörlerdir. Hem işveren hem de işçilerin haklarını savunduklarından iki kesim arasında aracı bir kurum gibidirler (Yıldırak vd., 2009, s. 159). Aşağıda görsel (Şekil 7.) iş aracı kadının Urfa'da haneleri dolaşarak çalışmak isteyen kişilerle yaptığı görüşmeyi anlatmaktadır. Görseldeki görüşme deşifre edilerek hemen yanında verilmiştir.

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Şekil 8. Tarım Aracısı

- İyi günler ablacım kolay gelsin. Ya ben İş-Kur'dan geliyorum genç kızlarımız genç erkeklerimiz varsa işe ihtiyacı olan olanları yazıyoruz sizde böyle var mı? İşe ihtiyacı olan.
- Var
- Sen mi işe girmek istiyorsun?
- 22 yaşındasın.. Zaten devlet genç kızlarımıza avantaj sağlıyor. Öncelik var genç kızlara. Bayanlarımız ayrı erkeklerimiz ayrı çalışıyor. Tercih ediyorsanız sizi yazdıralım. (Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Sömürü Aracı Olarak Elçilik/Çavuşluk

İşçilerle işverenler doğrudan bir iş ilişkisi içine girmedikleri için ve işçilere iş, işverenlere de işçi sağlayan bu aracı aktörler daha gerideki sömürü ilişkilerini gizlemektedir. İşçiler bu ilişkide çaresiz bir şekilde aracıya bağımlıdır. Sömürü ilişkisi işçilerin araçlara her konuda bağımlı oldukları bir çalışma düzeninden kaynaklanmaktadır (Çınar ve Lordoğlu, 2011, s. 435-436). Yapılan araştırmalarda yaklaşık olarak her iki mevsimlik tarım işçisi haneden birinin yarıcı/elçi/çavuş aracılığıyla iş bulduğunu ortaya koymaktadır. Tarım araçlarının dışında işi kendileri bulan haneler de genellikle her yıl aynı yerde çalıştıkları için araçları devre dışı bırakırlar (UNFPA, 2012, s. 50). Aşağıda tarım işçilerinin elçilik/çavuşluk sisteminin üzerinden nasıl sömürdüklerini ortaya koyan deneyimleri verilmiştir.

Kadın işçi: Büyük elçi geliyor burda küçük çavuşla anlaşıyorlar, büyük elçi yevmiyeyi 40 milyondan alıyolar mal sahibisinden. Küçük elçide amele götürüyo onlara 28-29 milyona, o da 5-3 milyon kaldırıyor, ameleye devrediyor öbür parayı. Bizi kandırıyolar. Biz buraya geldik, dedi hep saat 6 da bırakacaksınız, saat 6 da başlayacaksınız. Oraya gittik saat diye bir şey yok. 8 buçuğa kadar çalışıyoduk biz. Saat 5 i sabahın kalkıyoduk biz. Size un vercem, bulgur vercem, kuru eşya vercem. Hiçbir şey de vermediler, yalan söylüyolar. Milleti kandırıp götürüyolar. (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Çavuşun oğlu/işçi: Şöyle bir şey var çavuşluk sistemi, şimdi o zaten ayrı bir sömürü. Adamları daha çok sömüren orda zaten. Ee nasıl sömürüyo adamları, hem psikolojik baskı veriyo. Ve eziyet ediyo, hem hakaret ediyo, hem parasından yine kısıyolar. Şöyle bir şey, adamlar, yevmiyeleri zaten biraz önce hesaplamıştık, yevmiyeler eğer 27 liraysa, 20 kişi çalışıyosa 40 lira

çavuşun yevmiyesi var zaten. Çavuşluk şöyle bir şeydir, adamların başında duruyo. Adamlara diyoki daha hızlı çalışın, daha çok iş çıkarın. Efendime söyleyeyim düzgün çalışın, konuşmayın, işte aranızda sohbet etmeyin. Zaten insan sohbet etmedi mi tarlada, zaten sıkıntıdan çatlar. (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Kadın işçi: Tarla sahibinin derdini çekmek, elçinin derdini çekmek çok zordur. Yani sana diyor, sen çalışmıyorsun, sen yapmıyorsun. Git otur sana yevmiye vermicem diyo. Mecburen onu dinliyorsun yani. Ana baba sözü dinlemedikçe ben ona çalışmaya gittim, onun sözünü dinliyorum. (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Kadın işçi: Sömürüldüğümüzün farkındayız ama sesimizi çıkarmıyoruz çünkü muhtacız, yardıma muhtacız. (Bir Mevsimlik Sömürü, 2014)

Aktarılan deneyimlerden de görüldüğü gibi mevsimlik tarım işçileri iş aracılık sistemi tarafından sömürdüklerinin farkındalar ancak çalışmak zorunda kalmaları onları bu sisteme bağımlı ve sisteme karşı çıkmak içinde çaresiz bırakmaktadır. İş araçları iş bulma ve ücretlerin belirlenmesinin dışında çalışma sırasında da işçiler üzerinde denetim ve kontrol sağlayan bir mekanizmadır. Kısacası, iş aracılığı iş bulma, çalışma saatlerinin ve ücretlerin belirlenmesinde, kalınacak yere ulaşım ve çalışma sırasında disiplin, denetim, kontrol gibi işlevleriyle mevsimlik tarım işçiliğinin sömürücü bir unsurudur.

Yoksulluğun/Yoksunluğun Mekânları Olarak Tarımda Mevsimlik İşçilik

Yoksulluğu kaliteli bir yaşam sürdürmek için gerekli kaynaklardan yoksunluk olarak tanımlamak mümkün. Yoksulluk söylemi mutlak, göreceli, insani yoksulluk gibi kendi içinde tartışmalı olan birden çok tanım ve ölçme yöntemlerini içermektedir. Mevsimlik tarım işçiliğiyle yoksulluk arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalar yoksulluğu sayısal verilerle ortaya koymaktadır. Örneğin ILO'nun dünya ölçeğinde sunduğu istatistikî verilere göre mevsimlik tarım işçilerinin yaklaşık % 60'ı yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Yoksulluk sınırı için kullanılan referans noktası kişi başına günlük 1 dolar harcama miktarıdır. Yoksulluk hesaplaması hanelerin mevsimlik tarım işinden elde ettikleri toplam gelire, özürü maaşına, eğitim desteğine, nakdi yardımlar vb. kaynaklara dayanarak yapılmaktadır. Şanlıurfa'da ve Adıyaman'da mevsimlik tarım işçisi her beş haneden üçü yoksulluk sınırının

altına yaşamaktadır. Hane büyüklüğüne bağlı olarak yoksulluk oranı da yükselmektedir. Hanelerin önemli bir kısmı devletten yakacak, eğitim, özürü maaşı ve gıda yardımı almaktadır (UNFPA, 2012, s. 42-43).

Sonuçta mevsimlik tarım işçiliği yoksulluktan kurtulmak için yapılan bir iştir. Yapılan bir araştırmada (Geçgin, 2009, s. 27) tarım işçisi erkeklerin kadınların ve gençlerin büyük bir çoğunluğunun tarım işçiliğini sevmeyişini ancak "yoksulluk", "mecburiyet" ve "başka iş yok" gibi nedenlerden dolayı tarım işçisi olmak zorunda olduklarını ortaya koymaktadır. Peki, mevsimlik tarım işçisi olmak haneleri yoksulluktan/yoksunluktan kurtarıyor mu? Yoksullukla mücadelenin bedelini ağır çalışma ve yaşam koşulları altında ödeyen mevsimlik tarım işçisi hanelerin yoksullukları/yoksunlukları görünen ve yaşanan bir olgu/deneyim olarak göç ettikleri yerlerde de devam etmektedir. Yoksulluğun/yoksunluğun mekânları olarak mevsimlik tarım işçiliğini sosyal bilimlerin yoksulluk ölçümleri, yoksulluk göstergeleri, istatistikî verileri olmadan, görsel sosyoloji üzerinden anlamak ve ortaya koymak mümkündür.

Konut Yerine Çadır

Mevsimlik tarım işçileri çalışmak için gittikleri yerde, genellikle devlet arazisi üzerine "göçebe barınakları" diye adlandırılan, kolay bir şekilde kurulabilen ve aynı kolaylıkla da sökülebilecek olan "çadır", "haya" gibi isimler verilen yerlerde kalırlar. Çadırlar muşamba ve ağaç dallarından yapılmış derme çatma yerlerdir. Tarım işçileri bu barınaklarda yatmanın dışında çok vakit geçirmezler. İşçiler çadırları genellikle işçilerin beraberinde getirdikleri yiyecek, yatacak ve giyecek gibi eşyaları güneş ve yağıştan korumak için kullanmaktadır (Şekil 9) ayrıca yanlarında gelirken getirdikleri bütangazı, kilim, yatak, yorgan, mutfak araç ve gereçlerin dışında fazla eşyaları yoktur (Özbekemzci ve Sahil, 2004, s. 263-271). Çadırlar yıllar içinde birden fazla kullanıldığı için yıpranmıştır. Toprak zemin üzerine beton malzeme kullanılmadan kurulur. Yağmur suyuna karşı çadırın kenarlarına toprak setler oluşturulur. Çadırların yağmur yağdığı zaman tavandan ve tabandan su alma riski yüksektir. Bunun gerçekleşmesi hanelerin durumunu daha da kötüleştirmektedir (Uysal ve Kesim, 2014, s. 159). Özel yapılmış demir malzemesi ve üzerine kalın ancak eski keten brandalar kullanılarak yapılan çadırlar vardır. Rüzgâra karşı dayanıklı olması için üstten ve yandan ağır toprakla bağlanır. Yağmurdan korunmak

için çadırların etrafındaki toprak kazılır ki bu şu akışını engeller. Çadırlar üstüne örtülen naylonla haneler hem soğuktan hem de yağmur suyundan korunmaya çalışır (Geçgin, 2009, s. 21). Mevsimlik tarım işçisi hanelerde yaşayan ortalama kişi sayısı 8'dir (Se-

merci vd., 2014, s. 7). Çadırların fiziksel durumu ve fazla sayıda kişinin yaşaması sağlık açısından risklidir. Ayrıca, tarım işçisi hanelerin yaşadıkları çadırlar konforsuz olduğu için işçilerin dinlenmelerini ve aile mahremiyetini sağlamaktan uzaktır (Koruk, 2009).

Göç Okulu-Ana Sayfa Facebook <https://tr-tr.facebook.com/gocokulu/>

Şekil 9. Çadır

Araştırmacı

Mutfak Yerine Arazi

Mevsimlik tarım işçisi hanelerin yaşadıkları yerde ayrı bir mutfak alanı yoktur. Mutfak malzemeleri ve yiyecek malzemeleri güneş ve yağmurdan korumak için çadırın içinde saklanır ancak yemek pişirmek, bulaşık yıkamak için çadırın önü mutfak olarak kul-

lanılır (Şekil 10). Mutfak olarak kullanılan mekânın düzenlenmesi (ateşin yakılması, suyun taşınması, yemek malzemelerinin hazırlanması), mekânın temizlenmesi gibi işler kadın emeği üzerinden gerçekleştirilir.

Göç Okulu-Ana Sayfa Facebook <https://tr-tr.facebook.com/gocokulu/>

Araştırmacı

Şekil 10. Yemek Pişirme Mekânı

Erkek işçi: *Bu yemek şimdi, bizim nenemiz yapır. Eski nenedir, yemekleri güzel çıkıyor. Şimdi kendi oruçludur. Ondan sonra 8'de orucu açar. Evet. Ama güzel çok, ekmekleri güzel yapıyo, yemekleri güzel yapıyo. Çünkü 100 tane karıdır. 100 tane karı ne yapacak! Bunlar hepsi, bu kızdır, bu gelinidir, ondan sonra bu oğlanı, kızdır, ne bilim işte karma karışık hepsi. Şimdi ha buraları varya, hepsi onun oğlu ve kızlarıdır. Eserdir bu. 20 kişi bu ekmeği yer, 20 kişi! Bozulmaması için topra-*

ğa koyuyoruz. Şekere bak! Yağa bak! Hepsi güneş altında. Koyacak yer yok. Salçaya bak, bak! (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)

Kadın işçi: *Burada 20 kişni ekmeği pişiyor. Her şeyi kendimiz yapıyoruz. Evde fırını yapıyorum. Evde hamur yoğuruyorum. Yağmurun altında ekmeği pişiriyoruz. Siz görüyorsunuz nasıldır! Bizin ceryanımız yok, suyumuz yok! (Yenişehir Mevsimlik İşçiler, 2010)*

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

(Bitmeyen Göç: Tarım İşçileri, 2015)

Şekil 11. Kadın Emeği

Kadın işçi: *Burada 20 kişni ekmeği pişiyor. Her şeyi kendimiz yapıyoruz. Evde fırını yapıyorum. Evde hamur yoğuruyorum. Yağmurun altında ekmeği pişiriyoruz. Siz görüyorsunuz nasıldır! Bizin ceryanımız yok, suyumuz yok! (Yenişehir Mevsimlik İşçiler, 2010)*

Kadın işçi: *Ben aşçılık yapıyom akşama kadar. Hamur yoğuruyom, ekmeği yapıyom. Günde 2-3 ekmeği ondan sonra 9 tencere yemek pişiriyom. Bulaşık, işte çamaşır...Ne olursa kızım. Hiç boş kalmam yavrum. (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)*

Kız çocuk: *Ne yemeğimiz var bakalım önce. Sulu yemeğimiz, patates sulu yemeğimiz var. İkincisi de patlıcan sulu yemeğimiz var, türlü. Üçüncü yemeğimiz çorba, mercimek çorbası.. Dördüncü yemeğimiz de nohut. Buyrun burası bizim mutfağımız. (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)*

Anlatılardan da görüldüğü gibi, mevsimlik tarım işçilerinin günlük yaşamlarının sürdürülmesinde kadın emeği özel bir yer tutmaktadır. Kadınlar bir yandan

gündüzler sabahtan akşama tarlada işçi olarak çalışırlar diğer yanda tarla dönüşü yemek pişirme, bulaşık, temizlik, çocukların bakımı, temizlik gibi işleri yerine getirirler. Hem tarlada hem yaşam mekânlarında hayatın günlük yaşamın yeniden üretimini sağlamak için yoğun emek harcarlar. Mevsimlik tarım işçiliği kadın emeği üzerinden kendini var eden bir sistem olarak ta aynı zamanda cinsiyetçidir.

Tuvalet

İnsan sağlığına uygun tuvalet, kullanılan tuvaletin tipi ve bunun paylaşılma biçimiyle ilgilidir. Örneğin tuvaletin sadece aile üyeleri tarafından kullanılıyor olması tuvaletin sağlıklı olduğunu gösterir. Bu tek başına yeterli değildir ve tuvaletteki atığın da insana temas etmemesi gerekir. Kanalizasyon ve veya kapalı çukur ile insan temasında ayrılıyorsa o tuvalet sağlık koşullarına uygundur. Türkiye'de her 10 haneden 9'u uygun tuvalete sahiptir (UNFPA, 2012, s. 44). Mevsimlik tarım işçisi hanelerin yaşadıkları mekânlarda sağlık koşullarına uygun tuvaletleri yoktur. Tuvalet

Araştırmacı

Araştırmacı

Şekil 12. Tuvalet

Araştırmacı

Araştırmacı

Şekil 13. Banyo

İhtiyaçlarını yaşadıkları çadırlara yakın yerlerde bez/ muşambalarla etrafını kapattıkları, derme çatma yerlerde karşılarlar (Şekil 12). Hava sıcaklığı, suyun yetersizliği, ailelerin ortak kullanması özellikle de çocukların sağlığını⁷ tehdit etmektedir.

Erkek çocuk: *Tuvaletimiz budur.*

Erkek çocuk: *Hep sineklidir abla kokuyo dimi abla.*

7 UNFPA Türkiye Ofisi ve Harran Üniversitesi işbirliği ile yürütülen "Mevsimlik Tarım İşçilerinin ve Ailelerinin İhtiyaçlarının Belirlenmesi Araştırması" sonuçlarından hareketle mevsimlik tarım işçisi hanelerin sağlığını ve sosyal düzeyini geliştirmeye yönelik müdahale araçları ve uygulama modelleri geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bkz. UNFPA (2012).

Banyo

Mevsimlik tarım işçisi haneler banyo yapmak için iki yöntem kullanırlar. İlki, yaşadıkları çadırın hemen yanına tuvalet gibi üstü bez, naylon gibi malzemelerle kaplı ayrı bir yer yapmak (Şekil 13) ikincisi ise, kaldıkları çadır içinde banyo için ayrı bir alan oluşturmaktır. Banyo sorunu özellikle kadınlar ve kız çocukları açısından sıkıntılı bir durumdur (MİGA, 2012).

Çocuk: *Burası da banyomuz...Burda yıkanyok, anam, babam, kardaşım hepimiz burda yıkanyok.*

Kadın işçi: *Suyumuz yok! Çok rezil durumdayız. Banyomuz yok. Hiçbir şeyimiz yok.* (Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın, 2011)

Güvensiz su kaynakları

Mevsimlik tarım işçisi hanelerin karşılaştığı en önemli bir diğer problem de sağlıklı ve güvenilir su kaynaklarından yoksun olmalarıdır. Susuzluk çok önemli bir sıkıntıdır ve günlük hayatın devamlılığı, yani yemek pişirme, bulaşık, temizlik, banyo, tuvalet vb. için zorunlu bir kaynaktır. Dere, kanal, kuyu,

tanker hanelerin temel su kaynakları arasındandır. Suyun yokluğundan en fazla kadınlar ve çocuklar etkilenmektedir. Kadınlar gündüz tarlada işçi olarak çalışsalar bile cinsiyetçi işbölümünün sonucu olarak yemek pişirme, bulaşıkları yıkama, çocukların banyosu, temizlik gibi işleri de yerine getiririler.

Araştırmacı

Şekil 14. Su Kaynağı

Araştırmacı

Hayvanlar için kümes

Mevsimlik tarım işçisi hanelerin yaşam mekânlarının diğer canlıları çeşitli kümes hayvanları, yani yanlarında getirdikleri koyun, keçi gibi hayvanlardır. Bu hayvanlar açık alanlarda çadırların etrafında ailelerle birlikte iç içe yaşarlar. Hayvanlar için çalılardan kü-

mes yapılır. Diğer bir yöntem de toprak kazılarak çukur haline getirilip üstü örtüldükten sonra farklı bir barınağa dönüştürmektir (Şekil 15).

Çocuk: *Tavuklarımız burda kalır. Onların evinde ha buradır.*

Araştırmacı

Şekil 15. Kümes Hayvan Barınağı

Araştırmacı

Araştırmacı

Göç Okulu-Ana Sayfa Facebook
<https://tr-tr.facebook.com/gocokulu/>

Şekil 16. Eğitim

Eğitimden Yoksunluk

Mevsimlik tarım işçisi haneler yılın Nisan- Mayıs aylarında yaşadıkları yerleri terk edip ve aynı yılın Eylül-Ekim ayında memleketlerine geri dönmektedir. Göç eden hanelerin çoğu çocuklarını bırakacak yerleri olmadıkları için onlarla birlikte göç etmek zorunda kalır. Bu durumdan en çok etkilenenler doğal olarak okula giden çocuklar olmaktadır. Eğitim çağındaki bu çocuklar bahar döneminde okulu yarıda bırakmak zorunda kalırlar. Memleketlerine geri dönüklerinde ise okula yine yaşlılarından geç başlarlar. En temel hakları olan eğitim hakkı bu süre içinde kesintiye uğrar ve çocuklar açısından eğitim önemli bir yoksunluğa dönüşür. Bazı yerlerde⁸ çocuklara bu süre içinde geçici eğitim verilebilmektedir ancak eğitim çağındaki çoğu çocuk kesintisiz eğitim sürecinin dışında kalır veya zorunlu eğitimi tamamlayan çocuklarda tarım işçisi olarak çalıştıkları için genellikle yüksek eğitim kurumlarına gitmemektedir.

Erkek işçi: *Çocukları çalışacak olanlar gidecekler. E gene bir problemimiz oluyor, aile bölünüyor, bir kısmı burda kalıyor bir kısmı Eskişehir'e gidiyor. Mecbur çocuklar anası babası giderse kimsesi kalmazsa burda ne yapacak çocuklar. Bizde biliyoruz eğitim aksaklık oluyo ama mecburuz.* (Mecbur, 2010)

Erkek işçi: *Şu anda en az 500 çadır vardır, fazladır. Yani her çadırda 5-10 kişi, 10-12 kişi var. Yüzde 75'i çocuk. Burda okul yok, bişey yok. Mesela mayısta gelmişiz, 1 ay ordan kaybetmişler. Bir aydır okullar açılmış, çocuklar gidemiyor. Bu çocuklar nolacak, bilmiyoruz yani. Eğer yaşamak denirse, bu şekilde yaşıyor yaşı eğer yaşamak denirse* (Yenişehir Mevsimlik İşçiler, 2010).

Ayşe, çocuk işçi: *35 milyon için sabahtan akşama kadar çalışıyoruz.....Okudum ben işte 7'ye kadar okudum..Ondan sonra işte çıktım çalışmak için, aileme yardımcı olmak için.... Birde babam kalp hastası, annemde de şeker falan var çalışamıyorlar. Ben de onlara yardımcı olmak için işte çalışıyorum....7 kız,2 oğlanız. Birde annem, babam. Zaten abim askerde. Babam da fazla çalışamıyor kalp hastası olduğu için.....Benim de bir kardeşim var. O da penye satıyor. Giyim falan satıyor. Öyle geçiniyoruz işte.....okumak isterdim... Öğretmen olmak isterdim...Yani çok mutlu oluyorum. Yani ben de orada olmak isterdim, okumak isterdim.* (Yaşlıları Okulda Onlar Tarlada, 2010)

Sonuç Yerine

Bu çalışmada, mevsimlik tarım işçiliğinin yapısal dinamikleri/unsurları ve mevsimlik tarım işçisi hanelerin yaşam mekânları; mülksüzleme, işçileşme ve yoksullaşma açısından görsel sosyoloji üzerinden eleştirel bir şekilde tarım işçisi hanelerin yaşam deneyimlerini ortaya koyan fotoğraf, belgesel ve video

8 Şekil 12'deki fotoğraflar Eskişehir'in Alpu ilçesinde Göç Okulu Projesi kapsamında çadır yerleşim alanına yapılan geçici okul ve bu okulda eğitim alan öğrencileri yansıtmaktadır.

görsellerine dayanarak incelenmiştir. Görsel sosyoloji, toplumsal ilişkileri ve süreçleri duyular aracılığıyla hissettiren ve aynı zamanda duyular aracılığıyla başkalarına hissettirmeyi içeren sosyolojik bir yaklaşımdır. Sosyal bilimlerde yaygın bir eğilim olarak araştırma yapılır, bu süreçte ilgili veriler toplanır ve analiz edilir. Toplumsal ilişkiler bu veriler aracılığıyla anlaşılır, söylenir, iletilir. Oysa tarımda mevsimlik işçilik gibi öyle toplumsal gerçeklikler vardır ki sayısal, istatistiki veriler ve imgelerin dışında oradadır, yaşanır, hissedilir ve görünür.

Türkiye’de mevsimlik tarım işçiliği yeni bir olgu değildir ancak yaygınlaşması ve kalıcılığı özellikle de 1980 sonrası tarımsal yapıların dönüşümüyle ilişkilidir. Bu dönüşümle birlikte, tarımda metalaşma, küçük köylünün mülksüzleşmesi ve göç mevsimlik tarım işçiliğinin yaygınlaşmasını sağlayan temel dinamiklerdir. Topraksız haneler yaşadıkları yerde geçim kaynaklarının yetersizliğinden dolayı mevsimlik işçilik yapmak için hane üyeleriyle birlikte göç etmek zorunda kalırlar. Sosyolojik düzeyde mevsimlik tarım işçiliği cinsiyet ve yaş temelinde farklılaşmış emek türlerini içeren kuşaktan kuşağa aktarılan bir meslek türüne dönüşmüştür. Ağır çalışma koşulları (uzun çalışma saatleri, riskli çevresel) altında hane üyelerinin tamamının (çocuk, kadın, erkek) çalıştığı emek yoğun bir işdir. Mevsimlik tarım işçiliğinin diğer bir unsuru da iş ilişkileri, çalışma süreleri, çalışma koşulları, çalışma hakları açısından kural dışı ancak kalıcı bir iş türü olmasıdır. İşverenle yasal bir iş ilişkisinin olmaması işçileri tarım araçlarına bağımlı hale getirmiştir. İş aracılığı sistemi iş bulma, çalışma saatinin/ücretin/kalacak yerin belirlenmesi ve çalışma sırasında disiplin ve denetimin sağlanması işlevleriyle mevsimlik tarım işçiliğinin sömürücü bir unsurudur.

Mevsimlik tarım işçileri yılın yarısını devlet arazisi üzerine kurdukları çadırlarda geçirmektedir. Mevsimlik tarım işçisi hanelerin yaşam mekânları yoksulluğun/yoksunluğun derin bir şekilde yaşandığı yerlerdir. Hanelerin yaşadığı bu yoksulluk/yoksunluk deneyimi yoksulluk tanımlarına, yoksulluk ölçümlerine ve istatistiki analiz ve verilere ihtiyaç duymadan görsel sosyoloji üzerinden görünen ve hissedilen bir gerçeklik olarak ortadadır. Bu çalışmada kullanılan görsel kaynaklar üzerinden görüldüğü gibi, haneler her türlü fiziki ve ruhsal sağlık açısından risklere açık çevresel ve toplumsal koşullarda hayatlarını sürdürmektedir. Ortalama en 8-10 kişinin kaldığı çadırlar

sağlıksız ve güvensizdir. Tuvalet, banyo ve su kaynakları insan sağlığı için son derece tehlikelidir. Hem tarım işinde hem de günlük yaşamın yeniden üretilmesinde yemek, çamaşır, bulaşık, suyun taşınması ve çocuk bakımı gibi işlerde yoğun bir şekilde kadın emeği kullanılmaktadır. Hanelerin çoğu çocuklarıyla birlikte göç ettiği için çocuklar eğitimlerini yarıda bırakmak zorunda kalmaktadır. Sonuç olarak tarımda mevsimlik işçilik haneleri insanca yaşam koşullarından yoksun bırakan dışlayıcı/ayrımcı ayrıca kadın emeği üzerinden de kendini var eden bir sistem olarakta cinsiyetçi bir iştir.

Kaynakça

- Akbıyık, N. (2011). Malatya’da Çalışan Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal ve Ekonomik Sorunlarının İncelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 36 (10), 132-154.
- Altınpınar, T. ve Gülçubuk, B. (2004). Ankara İli Polatlı İlçesinde Gezici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları. *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 10 (1), 59-66.
- Baker, U. (2002) *Video Üstüne*. www.korotonomedia.net
- Banks, M. (2001). *Visual Methods in Social Research*. London: Sage.
- Benek, S., Ökten, Ş. (2011). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Yaşam Koşullarına İlişkin Bir Araştırma: Hilvan İlçesi (Şanlıurfa) Örneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 653 -676.
- Chaplin, E. (1994). *Sociology and Visual Representation*. London: Routledge.
- Çınar, S. (2012). *Bağımlı Çalışma İlişkileri Kapsamında Mevsimlik Tarım İşçilerinin Malatya Örneği Üzerinden Analizi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çınar, S. (2014). Türkiye’de mevsimlik tarım işçilerine dair kısa bir değerlendirme. <http://tr.boell.org/tr/2014/06/16/> (Erişim Tarihi:12.10.2015)

- Çınar, S., Lordoğlu, K. (2010). Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Tekil Bir Analiz: Karasu Fındık Toplama İşçileri. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 38 (Ekim-Kasım-Aralık) 23-33.
- Çınar, S., Lordoğlu, K. (2011). Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçilerine. *III. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 419-448.
- Çolak, D. (Yönetmen). (2011). *Mevsimlik İşçiler/Sen Olsaydın Ne Yapardın* (Belgesel). <https://www.youtube.com/watch?v=UVi8aCKR4jw> (Erişim Tarihi:10.05.2016)
- Demir, M. (2015). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal Güvenlik Haklarına İlişkin Değerlendirmeler ve Öneriler. *Çalışma ve Toplum*, 1, 177-194.
- Erkılıç, H., Bayraktar, U. (2015). Resimli ve Temsili Bir Triyalektik Mekân Okuması Olarak Ekümenopolis. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 23, 113-134.
- Geçgin, E. (2009). Ankara-Polatlı Örneğinde Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 3-35.
- Grimshaw, A., A. Ravetz, (Ed.) (2004). *Visualizing Anthropology: Experimenting With Image-Based Ethnography*. Bristol, TN: Intellect Books.
- Gülçubuk, B., Karabıyık, B. E., Tanır, F. (2003). *Tarım Kesiminde En Kötü Biçimde Çalışan Çocuk İşçiliği Temel Araştırması (Adana İli-Karataş İlçesinde Pamuk Hasadında Çalışan Çocuklar Örneği) Raporu*, Ankara.
- Günaydın, G. (2003). Küreselleşen Piyasa ve Yoksulluğun Köylü. *Özgür Üniversite Forumu*, Şubat, 128-154.
- Güneş, F. (2016). Mevsimlik İşçilikte Kadın Emeği. *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, 16,16-19.
- Hamilton, P. (Ed.) (2007). *Visual Research Methods*. London: Sage.
- Harper, D. (1988). Visual Sociology: Expanding Sociological Vision. *The American Sociologist*. Spring, 54-70.
- İHA (İhlas Haber Ajansı). (2013). *Yaşıtları Okulda Onlar Tarlada*. (Haber Video). <https://www.youtube.com/watch?v=WOD5RcHKGBE>. Erişim Tarihi (20.09.2016)
- İzgcim, A. ve Yavuz, A.M. (Yönetmen/Senaryo). (2014). *Mecbur* (Belgesel). Anadolu Üniversitesi ve UNFPA. <https://vimeo.com/154338697> (Erişim Tarihi:15.05.2016)
- Karacan, A. R. (1991). *Tarım Kesiminde Geçici Tarım İşçilerinin Çalışma Koşulları, Ücret Sistemleri ve Çalışanların Sosyal Güvenlikleri Üzerine Bir Araştırma: Manisa Örneği*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayınları.
- Karadağ Sücüllü, Y., Onganar Pak F., Çiçekli, E., Alkan, B., Öztürk, Ş., Özbakır, Ş. (2011). Tarım İşçilerinde Asemptomatik Karpal Tünel Sendromu. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 38, 34-37.
- KA (Kalkınma Atölyesi) (2014). *Fındık Hasadının Oyuncuları: Batı Karadeniz İllerinde Fındık Hasadında Yer Alan Mevsimlik Gezici Tarım İşçileri, Çocuklar, Tarım Araçları ve Bahçe Sahipleri Temel Araştırması. Kalkınma Atölyesi Bilim, Kültür, Eğitim, Araştırma, Uygulama, Üretim ve İşletme Kooperatifi*. http://www.kalkinmaatolyesi.org/v2/wpcontent/uploads/2014/10/findik_hasadinin_oyunculari.pdf. (Erişim Tarihi:1.12.2015)
- Karaman, K., Yılmaz, A.S. (2011). Mevsimlik Tarım İşçileri ve Enformel İlişkiler Ağı: Giresun'da Çalışan Mevsimlik Tarım İşçileri Üzerine Bir Araştırma. *ZfWT*, (3)1, 211-226.
- Kaleci, H. (2007). *Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyolojik Analizi: Eskişehir Örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Kaygusuz, H. (2013). *Ekmekle Güller, Güllerle Ekmek (Roses with Bread, Bread with Roses)* (Belgesel). <https://vimeo.com/69554077>. (Erişim Tarihi:17.11.2016)

- Keyder, Ç. (2017). *Tarımda Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi: 1946-1950*. www.ata.boun.edu.tr/.../Keyder_Turk_Tariminda_Kucuk_Meta_Uretimini_Yerlesm Erişim Tarihi:12.Mart.2017
- Koruk, İ. (2010). İhmal Edilen Bir Grup: Göçebe Mevsimlik Tarım İşçileri. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 38 (Ekim-Kasım-Aralık), 17-22.
- Kutlu, S. (2011). Erişkin Göçebe Mevsimlik Tarım İşçilerinin Yaşam Kalitesi Düzeyi ve Etkileyen Faktörler. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Şanlıurfa.
- La Rocca, F. (2012). Görsel Sosyoloji. Çev. Ezgi Bakçay. (Çev.). İFSAK Fotoğraf ve Sinema Dergisi,146, 68-71.
- LİNE TV (2010). *Yenişehir Mevsimlik İşçiler*. (Haber Video). https://www.youtube.com/watch?v=7kOhHwM_IA (Erişim Tarihi:09.10.2016)
- Lordoğlu, K., Etiler, N. (2014). Batı Karadeniz Bölgesinde Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliğinde Çalışan Çocuklar Üzerine Sınırlı Bir Araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 2, 115-133.
- (MİGA) Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağ (2012). *Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti*. [http://www.fes.tuerkei.org/media/pdf/D%C3%BCnyadan/d%C3%BCnyadan_12%20\(1\).pdf](http://www.fes.tuerkei.org/media/pdf/D%C3%BCnyadan/d%C3%BCnyadan_12%20(1).pdf). (Erişim tarihi: 29.11.2015)
- Ocak, O. (Yönetmen). (2014). *Bir Mevsimlik Sömürü* (Belgesel niteliği taşıyan görsel). <https://www.youtube.com/watch?v=Hs7MArH1VJ8> (Erişim Tarihi:11.10.2016)
- Oral, N. (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar: IMF ve Dünya Bankası Programlarının Türkiye Tarımına Etkileri*. Ankara: Kazan Ofset.
- Özbekmezci, Ş., Sahil, S. (2004). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 261-274.
- Özüğurlu, M. (2011). *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapandı. Türkiye'de Tarım Çalışmaları ve Köylülük Üzerine Gözlemler*. Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Pelek, D. (2010). *Seasonal Migrant Workers in Agriculture: The Cases of Ordu and Polatlı*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Pauwels, L. (2010). Visual sociology reframed: An analytical synthesis and discussion of visual methods in social and cultural research. *Sociological Methods and Research* 38(4), 545-581.
- Papademas, D. (Ed.) (1993). *Visual Sociology and Using Film/ Video in Sociology Courses (4 the Edition)*. Washington, DC: American Sociological Association.
- Selek Öz, C., Bulut, E. (2013). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Türk Hukuk Sistemi İçerisindeki Yeri. *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(1), 94-111.
- Semerci, U.P., Erdoğan, E., Kavak, S. (2014) *Mevsimlik Tarım İşçiliği Araştırma Raporu 2014, Hayta Destek Derneği*. <http://haytadestek.org/media/files/raporHDD.pdf> (Erişim tarihi: 30.11.2015)
- Şimşek, Z., Koruk İ. (2008). Birleşmiş Milletler Kadınların ve Kız Çocuklarının İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Ortak Programı” Sabancı Vakfı Hibe Programı. Mevsimlik Tarım İşçisi Kadınların ve Çocuklarının Gezici Sağlık Hizmeti Yoluyla Sağlık Hakkının Korunması Projesi Raporu, Şanlıurfa.
- Şimşek, Z. ve Koruk, İ. (2009). “Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinden Biri: Mevsimlik Göçebe Tarım İşçiliği”, *Çalışma Ortamı*, 105, 7-9.
- Sütölük, Z., Tanır, F., Savaş, N., Demirhindi, H., Akbaba, M. (2004). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sağlık Durumlarının Değerlendirilmesi. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 34-38.

- Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Kent- sel Gelişme ve Kent Planlaması. 75. *Yılda Kent ve Mimarlık* (içinde 1-25). İstanbul: Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı Yayınları.
- Toksay, G. (2016) Fotoğrafta Sosyolojik Göz: İstanbul'da Bekâr Odaları. <http://www.sosyalbilimler.org/fotograf-ta-sosyolojik-goz-istanbulda-bekar-odalari/>. (Erişim Tarihi. 01.07.2016)
- Toy, M ve Kalaycı, A. (Genel Yönetmen ve Yönetmen). (2015). *Bitmeyen Göç: Mevsimlik İşçilik* (Belgesel) Şarküteri Produksiyon www.iztv.com.tr. https://www.youtube.com/watch?v=fOSuTrpzg_4 (Erişim Tarihi:15.05.2016)
- TÜİK (2016) İşgücü İstatistikleri. (15.Aralık.2016) www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21575 (Erişim Tarihi: 7.02.2017)
- Türk, N. K. (2006). Kilis İli Elbeyli İlçesi Merkezindeki Kadın Tarım İşçilerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Uysal, H.T., Kesim, E. (2014). Mevsimlik İşçi Örgütlenmelerinde Örgüt İçi ve Örgüt Dışı Faktörlerin İşçi Performansına Etkisi: Fındık İşçilerine Yönelik Bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 22, 152-173.
- UNFPA (2012). *Mevsimlik Tarım İşçilerinin ve Ailelerinin İhtiyaçlarının Belirlenmesi Araştırması 2011*. http://www.mevsimliktarimiscileri.com/files/dosya/1_3_635375888071845188.pdf. (Erişim Tarihi: 29.11.2015)
- Yıldırak, N., Gülçubuk, B., Gün, S., Olhan, E., Mehmet, K. (2009). *Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları ve Sorunları*. http://arsiv.agri.ankara.edu.tr/economy/1189_1205793629.pdf (Erişim Tarihi: 25.11.2015)
- Yıldırım, D.U. (2015). *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik tarım İşçileri: Sakarya Örneği*. İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı
- Varlı Görk, R. (2016). Bir Yöntem, Yöntembilim ve/veya Bir Sosyoloji Alanı Olarak Görsel Sosyoloji. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 16, 25-40.